

แนวทางการบริหารกิจการคณะสงฆ์ด้านการปกครองคณะสงฆ์
ตามหลักอปริหานิยธรรม ๗: กรณีศึกษา อำเภอบางบ่อ จังหวัดสมุทรปราการ
Guidelines for Sangha Affairs Administration in Government Area
According to 7 Aparihāniyadhammas:
A Case Study of BangBo District Samut Prakan Province

พระวชิรธรรมวิธาน (สมนึก สมานิต)*

Phravachiradhamvithan (Sommuk Samāhito)

พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (สาขาวิชาพระพุทธศาสนา) มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

Master of Art (Buddhist Studies) Mahachulalongkornrajavidyalaya University

พระเทพวัชรอาจารย์ (เทียบ สิริธำโณ)**

Phra Debvajarachan (Thiab Siriḥāno)

แม่ชีกฤษณา รักษาโณ***

Kritsana Raksachom

สาขาวิชาพระพุทธศาสนา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ประเทศไทย

Buddhist Studies The Graduate School Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Thailand

Email: samahito34@gmail.com, malaithiab9@gmail.com, kritsana.rak@mcu.ac.th

Received: May 23, 2023

Revised: November 20, 2023

Accepted: November 23, 2023

บทคัดย่อ

การศึกษานี้ มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ (๑) เพื่อศึกษาสภาพการบริหารกิจการคณะสงฆ์ด้านการปกครองของคณะสงฆ์ อำเภอบางบ่อ จังหวัดสมุทรปราการ (๒) เพื่อศึกษาหลักอปริหานิยธรรม ๗ ที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท (๓) เพื่อศึกษาแนวทางการบริหารกิจการคณะสงฆ์ด้านการปกครองของคณะสงฆ์ ตามหลักอปริหานิยธรรม ๗ งานวิจัยนี้เป็นกรณีศึกษาเชิงคุณภาพ มีผู้ให้ข้อมูลสำคัญ ๑๕ รูป/คน

* พระวชิรธรรมวิธาน (สมนึก สมานิต) Phravachiradhamvithan (Sommuk Samāhito) นิสิตปริญญาโท พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย Student Master of Art Buddhist Studies The Graduate School Mahachulalongkornrajavidyalaya University

** พระเทพวัชรอาจารย์ (เทียบ สิริธำโณ), รศ.ดร. Phra Debvajarachan (Thiab Siriḥāno) Assoc.Prof.Dr. ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ Thesis Advisor

*** ผศ.ดร.แม่ชีกฤษณา รักษาโณ Asst.Prof. Dr.Kritsana Raksachom ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ Thesis Advisor

ผลการศึกษาวิจัยพบว่า สภาพการบริหารกิจการคณะสงฆ์ด้านการปกครองคณะสงฆ์ มีประเด็นที่ควรพิจารณาสภาพการณ์การจัดประชุมคณะสงฆ์ ความรู้ความเข้าใจเรื่องพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ การประพฤติตนรับลาสิกขา การใช้งบจ่ายที่อำนวยความสะดวกและการพัฒนาศักยภาพของพระสงฆ์ ในขณะเดียวกัน ยังพบว่ามีจำนวนของศาสนบุคคลและผู้ที่เข้ามาบวชน้อยลง อย่างไรก็ตาม งานวิจัยพบว่าหลักธรรมที่ใช้ในการบริหารกิจการคณะสงฆ์ คือ ภิกขุอุปทานิยธรรม ๗ ประการ เป็นหลักธรรมที่ก่อให้เกิดความสามัคคี การช่วยเหลือกันและกันและการทำงานเป็นทีม แนวทางการนำหลักภิกขุอุปทานิยธรรมมาใช้ในการบริหารกิจการคณะสงฆ์ด้านการปกครอง คือ (๑) ควรหมั่นประชุม (๒) ควรจัดการประชุมด้วยความพร้อมเพรียงกัน (๓) ควรให้ความสำคัญของการศึกษาพระธรรมวินัยและพระราชบัญญัติคณะสงฆ์ (๔) ควรถือเรื่องการเคารพพระผู้อาวุโสตามลำดับพรรษาเป็นสำคัญ (๕) ควรสำรวมระวังในการรับลาสิกขา (๖) ควรหมั่นน้อยสันโดษในปัจจุบัน ๔ (๗) ควรจัดกิจกรรมหรือโครงการส่งเสริมการเรียนรู้และพัฒนาพระภิกษุสงฆ์ เพื่อให้การบริหารงานคณะสงฆ์ด้านการปกครองมีประสิทธิภาพและประสิทธิผลยิ่งขึ้น

คำสำคัญ: การบริหารกิจการ; การปกครอง; หลักอุปทานิยธรรม

Abstract

A Study on the Sangha Affairs Administrative Guidelines in the Government of Bang Bo District Sangha Samut Prakan Province has objectives as follow: (1) to study the situation of Sangha affairs administration in the administration of the Sangha in Bang Bo District, Samut Prakan Province (2) to study the seven principles of 7 Aparihānīyadhammas appearing in Theravada Buddhist scriptures (3) to study the approaches for the administration of Sangha affairs in relation to the administration of the Sangha According to the principle of 7 Aparihānīyadhammas. This research is qualitative research through studying documents and interviewing key informants, including 15 people.

The research results showed that Sangha affairs administration in Bang Bo District Sangha Administration Samut Prakan Province had several weaknesses. For example, each temple had too few meetings. The meeting lacked coherence and the meeting was concluded before the scheduled time. Monks also lacked knowledge and understanding of the Sangha Act, such as a lack of caution in accepting luxury things. Moreover, there were a few new monks in the present. Also, the remaining monks did not pay attention to their studies and were interested in finding knowledge to increase their abilities.

However, the research has found that there were principles that can be used to solve the above problems, namely the 7 Aparihāniyadhammas. The 7 Aparihāniyadhammas is an important set of principles in the administration of the Sangha to bring the unity and the prosperity. The guidelines for applying the 7 Aparihāniyadhammas principles in the administration of Sangha affairs in administrative matters are: (1) holding regular meetings, (2) holding meetings in unison, (3) giving importance to the study of the Dharma and Vinaya and the Sangha Act, (4) considering the respects of the elder monks as important (5) being cautious when accepting fortune (6) being contents in the four requisites (7) organizing various activities or projects to increase the number of monks and develop existing monks to earn more knowledge. If the Sangha can follow all these recommendations, they will have only prosperity without decline at all.

Keyword: Administrative; Government; Aparihāniyadhamma

บทนำ

พระพุทธเจ้าทรงบริหารงานพระพุทธศาสนาในยุคแรกค่อนข้างซับซ้อน เพราะพระสงฆ์ทั้งหลายล้วนเป็นพระอริยบุคคล อย่างน้อยก็เป็นพระโสดาบันบุคคล ในยุคแรกนี้พระพุทธองค์ทรงใช้หลักธรรมเป็นเครื่องมือในการบริหารคณะสงฆ์ พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงหลักธรรมต่าง ๆ มากมายเพื่อขัดเกลาอัธยาศัยของพระภิกษุสงฆ์ให้ประณีตโดยลำดับ อันเป็นเหตุให้พระภิกษุสงฆ์สงบเรียบร้อยจากภายใน ด้วยเหตุนี้ พระธรรมคำสอนจึงเป็นวิธีการอย่างหนึ่งในการบริหารคณะสงฆ์ของพระองค์ ต่อมาเมื่อพระพุทธศาสนาเจริญมากขึ้น มีพระภิกษุสงฆ์มาบวชมากขึ้น ท่านเหล่านั้น ก็มาจากต่างตระกูลต่างวรรณะกัน ต่างความรู้ ต่างอัธยาศัยกัน อีกทั้งยังเป็นปุถุชนอยู่ จึงทำสิ่งไม่ดีงามขึ้น อันเป็นเหตุให้ทรงบัญญัติสิกขาบทขึ้น เพื่อใช้เป็นเครื่องมือในการบริหารคณะสงฆ์ให้มีความประพฤติเรียบร้อยดีงามที่เรียกว่า “พระวินัย” ดังนั้น พระวินัยจึงเป็นวิธีการอีกอย่างหนึ่งในการบริหารคณะสงฆ์ของพระองค์ การปฏิบัติและการดำเนินชีวิตของพระสงฆ์ตามพระธรรมวินัยจะเป็นการสร้างความสำเร็จกลมกลืนให้เกิดขึ้นแก่พุทธศาสนิกชนและเป็นแรงจูงใจให้อยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข^๑

หลักธรรมที่สำคัญในการบริหารหมู่คณะที่พระพุทธองค์ทรงยกย่องว่าเป็นธรรมที่ทำให้เจริญฝ่ายเดียว ไม่เสื่อมเลย แก่หมู่ชนผู้ประพฤติปฏิบัติตาม ก็คือ ภิกขุอภิธานิยธรรม ๗ ประการ คือ (๑) ภิกขุ

^๑ กองแผนงาน กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ, *คู่มือพระสังฆาธิการว่าด้วยพระราชบัญญัติ กฎ ระเบียบ และคำสั่งของคณะสงฆ์*, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๔๒), คำนำ.

พึงหวังได้แต่ความเจริญอย่างเดียว ไม่มีความเสื่อมเลย トラบเท่าที่ภิกษุยังหมั่นประชุมกันเนื่องนิตย ประชุมกันมากครั้ง^๒ (๒) ภิกษุพึงหวังได้แต่ความเจริญอย่างเดียว ไม่มีความเสื่อมเลย トラบเท่าที่ภิกษุ ยังพร้อมเพรียงกันประชุม พร้อมเพรียงกันเลิกประชุม และพร้อมเพรียงกันทำกิจที่สงฆ์พึงทำ^๓ (๓) ภิกษุ พึงหวังได้แต่ความเจริญอย่างเดียว ไม่มีความเสื่อมเลย トラบเท่าที่ภิกษุยังไม่บัญญัติสิ่งที่เรามีบัญญัติไว้ ไม่ล้มล้างสิ่งที่เราบัญญัติไว้แล้ว ถือปฏิบัติมันตามสิกขาบทที่เราบัญญัติไว้แล้ว^๔ (๔) ภิกษุพึงหวังได้แต่ ความเจริญอย่างเดียว ไม่มีความเสื่อมเลย トラบเท่าที่ภิกษุยังสักการะ เคารพ นับถือ บูชาภิกษุผู้เป็นเถระ เป็นรัตตัญญู บวชมานาน เป็นสังฆบิดร เป็นสังฆปริณายก และสำคัญถ้อยคำของท่านเหล่านั้นว่า เป็นสิ่งควรรับฟัง^๕ (๕) ภิกษุพึงหวังได้แต่ความเจริญอย่างเดียว ไม่มีความเสื่อมเลย トラบเท่าที่ภิกษุยัง ไม่ตกอยู่ในอำนาจแห่งตณฺหาก่อให้เกิดภพใหม่ที่เกิดขึ้นแล้ว^๖ (๖) ภิกษุพึงหวังได้แต่ความเจริญอย่างเดียว ไม่มีความเสื่อมเลย トラบเท่าที่ภิกษุยังเป็นผู้มุ่งหวังเสนาสนะป่า (๗) ภิกษุพึงหวังได้แต่ความเจริญ อย่างเดียว ไม่มีความเสื่อมเลย トラบเท่าที่ภิกษุยังตั้งสติ ไว้ในภายในว่า “ทำอย่างไร เพื่อนพรหมจรรย์ ทั้งหลายผู้มีศีลงามที่ยังไม่มาฟังมา ท่านที่มาแล้วพึงอยู่อย่างผาสุก” ภิกษุทั้งหลาย พึงหวังได้แต่ความเจริญ อย่างเดียว ไม่มีความเสื่อมเลย トラบเท่าที่ภิกษุยังมีอุปทานียธรรมทั้ง ๗ ประการนี้อยู่ และใส่ใจใน อุปทานียธรรมทั้ง ๗ ประการนี้อยู่^๗

เพราะเหตุนี้ ผู้วิจัยจึงได้ทำการศึกษาแนวทางการบริหารกิจการคณะสงฆ์ด้านการปกครอง ของคณะสงฆ์ อำเภอบางบ่อ จังหวัดสมุทรปราการ เพื่อนำหลักอุปทานียธรรม ๗ ประการไปใช้ในการ บริหารกิจการคณะสงฆ์ด้านการปกครองของคณะสงฆ์ อำเภอบางบ่อ จังหวัดสมุทรปราการ เพื่อให้ องค์กร มีความเรียบร้อยดีงามตามพระธรรมวินัย และมีความรู้ มีความสามารถ สมควรสมานสามัคคี สามารถ บริหารกิจการคณะสงฆ์ด้านการปกครองให้สำเร็จลุล่วงตามเป้าหมายด้วยดีตลอดไป

^๒ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๓๖/๘๒.

^๓ ที.ม.อ. (ไทย) ๑๓/๓๔๐-๓๔๑.

^๔ ที.ม.อ. (ไทย) ๑๓/๓๔๑-๓๔๒.

^๕ ที.ม.อ. (ไทย) ๑๓๖/๑๒๖.

^๖ ที.ม.อ. (ไทย) ๑๓/๓๔๓.

^๗ ที.ม. (ไทย) ๑๐/ ๑๓๖/๘๒-๘๓.

^๘ ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๓๖/๘๒-๘๓.

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑. เพื่อศึกษาสภาพการบริหารกิจการคณะสงฆ์ด้านการปกครองของคณะสงฆ์ อำเภอบางบ่อ จังหวัดสมุทรปราการ
๒. เพื่อศึกษาหลักอภิธานิยธรรม ๗ ที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท
๓. เพื่อเสนอแนวทางการบริหารกิจการคณะสงฆ์ด้านการปกครองของคณะสงฆ์ ตามหลักอภิธานิยธรรม ๗

วิธีดำเนินการวิจัย

๑. รูปแบบการวิจัย

๑.๑ ศึกษาข้อมูลจากเอกสาร หนังสือ และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับแผนพัฒนาและแผนยุทธศาสตร์การบริหารจัดการ คู่มือและกฎหมายการปกครองคณะสงฆ์ และผลการบริหารจัดการคณะสงฆ์ด้านการปกครอง หลักอภิธานิยธรรม ๗ ในพระไตรปิฎก อรรถกถา และคัมภีร์ที่เกี่ยวข้อง

๑.๒ ศึกษาข้อมูลจากผู้ให้ข้อมูลหลักด้วยวิธีการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) โดยมีเป้าหมายเพื่อศึกษาการบริหารจัดการคณะสงฆ์ด้านการปกครองของคณะสงฆ์ อำเภอบางบ่อ จังหวัดสมุทรปราการ ได้แก่ ปัญหาและอุปสรรค หลักพุทธธรรมที่นำมาใช้ในการดำเนินงานด้านการปกครองและแนวทางการนำหลักอภิธานิยธรรม ๗ มาเป็นแนวทางการบริหารจัดการคณะสงฆ์ด้านการปกครอง

๒. ผู้ให้ข้อมูลหลัก

ผู้ให้ข้อมูลหลัก (Key Informants) ผู้วิจัยได้กำหนดการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) และเกณฑ์การพิจารณาจัดคัดเลือกกลุ่มเป้าหมายผู้ให้สัมภาษณ์ กลุ่มผู้ให้ข้อมูลเชิงลึก ประกอบด้วย พระสังฆาธิการของอำเภอบางบ่อ จังหวัดสมุทรปราการ และนักวิชาการศาสนา รวม ๑๕ รูป/คน

๓. เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยจะใช้แบบสัมภาษณ์ในการเก็บรวบรวมข้อมูลจากผู้ให้ข้อมูลหลัก โดยใช้แบบสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) ที่จัดทำขึ้น เพื่อเก็บรวบรวมข้อมูลจากผู้บริหารและพระสงฆ์ผู้ปฏิบัติงานด้านการปกครอง ตามขั้นตอนดังต่อไปนี้

๓.๑ ศึกษาหลักการ ทฤษฎี หนังสือ รายงานวิจัย วารสาร บทความที่เกี่ยวข้องกับปัญหาและอุปสรรคของการดำเนินงานการบริหารกิจการคณะสงฆ์ด้านการปกครอง ตั้งแต่นโยบายจากผู้บริหาร กลไก การขับเคลื่อนโดยคณะกรรมการและผู้ปฏิบัติงาน ระบบ กระบวนการ ขั้นตอน วิธีการดำเนินงาน การจัดการ สารสนเทศ และการประชาสัมพันธ์และเผยแพร่การบริหารกิจการคณะสงฆ์ด้านการปกครอง ตลอดจนการนำหลักอภิธานิยธรรม ๗ มาแก้ไขปัญหาและข้อเสนอแนวทางการบริหารกิจการคณะสงฆ์ด้านการปกครอง

๓.๒ รวบรวมข้อมูลที่ได้จากการศึกษาหลักการ ทฤษฎี หนังสือ รายงานวิจัย วารสาร บทความ นำมากำหนดกรอบแนวคิดในการสร้างแบบสัมภาษณ์ตามวัตถุประสงค์ของการวิจัย

๓.๓ ดำเนินการออกแบบและสร้างแบบสัมภาษณ์การวิจัยที่ครอบคลุมสอดคล้องกับวัตถุประสงค์ และผู้ให้ข้อมูลหลัก โดยคำถามจะมีลักษณะเป็นคำถามปลายเปิด (Open ended questions)

๓.๔ นำเสนอร่างข้อคำถามสัมภาษณ์ต่อผู้ทรงคุณวุฒิจำนวน ๓ ท่าน เพื่อตรวจสอบ เครื่องมือ การวิจัย

๓.๕ ปรับแก้ไขแบบสัมภาษณ์ตามข้อเสนอแนะของผู้ทรงคุณวุฒิ

๓.๖ ยื่นขอหนังสือขอความอนุเคราะห์จากบัณฑิตวิทยาลัย เพื่อเก็บรวบรวมข้อมูล

๓.๗ นำแบบสัมภาษณ์ไปดำเนินการสัมภาษณ์เชิงลึกเพื่อเก็บรวบรวมข้อมูลตามที่กำหนด อาจจะมีการปรับคำถามหรือมีคำถามอื่น ๆ เพิ่มเติมอีกในระหว่างการสัมภาษณ์ตามความเหมาะสม เพื่อให้ได้ข้อมูลอย่างครบถ้วน

การเก็บรวบรวมข้อมูล

ผู้วิจัยดำเนินการศึกษาข้อมูล ประมวลผลและวิเคราะห์สังเคราะห์ข้อมูลเกี่ยวกับการบริหารกิจการ คณะสงฆ์ด้านการปกครอง สภาพปัญหาอุปสรรคและการแก้ปัญหาด้วยหลักธรรมในการดำเนินงานบริหาร กิจการคณะสงฆ์ด้านการปกครอง และแนวทางการนำหลักอภิธานิธรรม ๗ มาใช้ในการบริหารกิจการ คณะสงฆ์ด้านการปกครองของคณะสงฆ์ อำเภอบางบ่อ จังหวัดสมุทรปราการ โดยมีวิธีดำเนินการ ๖ ขั้นตอน ดังนี้

ขั้นตอนที่ ๑ เก็บรวบรวมข้อมูลจากหนังสือ ตำรา เอกสาร งานวิจัย วิทยานิพนธ์ การประชุม ทาง วิชาการ บทความทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษ สื่ออิเล็กทรอนิกส์ พระไตรปิฎก อรรถกถา ที่มีเนื้อหา เกี่ยวข้องกับการบริหารกิจการคณะสงฆ์ด้านการปกครอง

ขั้นตอนที่ ๒ ลงพื้นที่ภาคสนามเพื่อสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) ศึกษาข้อมูลที่เกี่ยวข้อง กับ การดำเนินการบริหารจัดการคณะสงฆ์ด้านการปกครอง

ขั้นตอนที่ ๓ เก็บรวบรวมข้อมูล ประมวลผล วิเคราะห์สังเคราะห์และตีความข้อมูลจากพระไตรปิฎก อรรถกถา หลักฐานทางพระพุทธศาสนา หนังสือ วารสาร บทความและรายงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการ บริหารกิจการคณะสงฆ์ด้านการปกครอง

ขั้นตอนที่ ๔ นำเสนอข้อมูลในลักษณะการพรรณนาความ (Descriptive Presentation) ที่มีเนื้อหา สอดคล้องกับวัตถุประสงค์ของการวิจัย และองค์ความรู้ที่ได้จากงานวิจัย

ขั้นตอนที่ ๕ นำเสนอข้อมูลในลักษณะการพรรณนาความ (Descriptive Presentation) ที่ได้จากผลการศึกษาวิจัยมาปรับใช้กับการบริหารกิจการคณะสงฆ์ด้านการปกครอง การดำเนินการที่เป็นรูปธรรมสามารถปฏิบัติได้จริงตามสภาพ การจัดให้มีการส่งเสริมสนับสนุนให้บุคลากรมีการพัฒนาความรู้ความสามารถ ที่นำไปใช้เพิ่มประสิทธิภาพในการดำเนินงานให้สอดคล้องตามนโยบายที่ตั้งไว้

ขั้นตอนที่ ๖ สรุปผลการศึกษาและข้อเสนอแนะ ผู้วิจัยจะสรุปผลการศึกษาตามวัตถุประสงค์ ทั้ง ๓ ข้อที่กำหนดไว้ จากนั้นจะเสนอการนำผลการวิจัยไปใช้ประโยชน์และข้อเสนอแนะ เพื่อการศึกษาวิจัยครั้งต่อไป

การวิเคราะห์ข้อมูล

การวิเคราะห์ข้อมูล เน้นการศึกษาวิเคราะห์จากเอกสารและการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) เกี่ยวกับการบริหารกิจการคณะสงฆ์ด้านการปกครองของคณะสงฆ์ ปัญหาอุปสรรคและการแก้ปัญหาของการดำเนินงานบริหารกิจการคณะสงฆ์ด้านการปกครอง หลักธรรมในพระพุทธศาสนา และการเสนอแนวทางการนำหลักพุทธธรรมมาบริหารกิจการคณะสงฆ์ด้านการปกครองของคณะสงฆ์ โดยผู้วิจัยดำเนินการวิเคราะห์เนื้อหา (Content Analysis) ดังนี้

๑. การวิเคราะห์ข้อมูลจากเอกสาร มีวิธีดำเนินการดังนี้

๑.๑ ประมวลผล วิเคราะห์และสังเคราะห์ข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับการบริหารกิจการคณะสงฆ์ด้านการปกครอง กฎหมายที่เกี่ยวข้องกับการบริหารกิจการคณะสงฆ์ด้านการปกครอง ทั้งในระยะสั้นและระยะยาว แผนยุทธศาสตร์ ทั้งในระยะสั้นและระยะยาว พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๔๘๔ พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ พ.ศ. ๒๕๐๕ พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ (ฉบับที่ ๒) พ.ศ. ๒๕๓๕ พระราชบัญญัติคณะสงฆ์ (ฉบับที่ ๔) พ.ศ. ๒๕๖๑ ระเบียบมหาเถรสมาคม

๑.๒ ประมวลผล วิเคราะห์ สังเคราะห์และตีความข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับหลักอภิธานิธรรม ๗ ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนากับการบริหารกิจการคณะสงฆ์ด้านการปกครองและการดำเนินงานให้ประสบความสำเร็จ

๑.๓ ประมวลผล วิเคราะห์และสังเคราะห์ข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับแนวทางการนำหลักอภิธานิธรรม ๗ มาใช้ในการบริหารกิจการคณะสงฆ์ด้านการปกครองของคณะสงฆ์ อำเภอบางป๋อ จังหวัดสมุทรปราการ

๒. การวิเคราะห์ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ โดยดำเนินการวิเคราะห์ข้อมูล ดังนี้

๒.๑ รวบรวมข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) เกี่ยวกับการบริหารกิจการคณะสงฆ์ด้านการปกครอง ปัญหาอุปสรรคและการแก้ปัญหาของการดำเนินงาน และแนวทางการนำหลักอภิธานิธรรม ๗ มาใช้ในการบริหารกิจการคณะสงฆ์ด้านการปกครองของคณะสงฆ์

๒.๒ ประมวลข้อมูล วิเคราะห์ สังเคราะห์ ตีความและสรุปข้อมูลที่ได้จากการลงพื้นที่ภาคสนาม เพื่อสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) โดยผู้วิจัย มีวิธีการดังนี้

(๑) นำข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) มาถอดเสียงและบันทึกเป็นข้อความ

(๒) นำข้อความจากการสัมภาษณ์ มาจำแนกเป็นประเด็น ประมวลผลสังเคราะห์ประเด็น ปัญหาอุปสรรคและการแก้ปัญหาในการดำเนินงาน แนวทางการนำหลักอภิธานิธรรม ๗ และหลักพุทธธรรมมาเป็นแนวทางในการบริหารกิจการคณะสงฆ์ด้านการปกครอง

(๓) วิเคราะห์ข้อมูลของผู้ให้สัมภาษณ์ โดยจัดเรียงข้อมูลตามนัยสำคัญของข้อมูลที่สอดคล้องกับประเด็นการบริหารกิจการคณะสงฆ์ด้านการปกครอง

(๔) วิเคราะห์ข้อมูลเพื่อนำผลการวิจัยมาปรับใช้ในการบริหารกิจการคณะสงฆ์ด้านการปกครอง และกระบวนการดำเนินงานของการบริหารกิจการคณะสงฆ์ด้านการปกครอง การดำเนินการที่เป็นไปตามนโยบายและเป้าหมายที่ตั้งไว้ ตามหลักอภิธานิธรรม ๗ และเป็นแนวทางในการทำการศึกษาวิจัยต่อไป

ผลการวิจัย

ผู้วิจัยได้วิเคราะห์แนวคิดและทฤษฎีเกี่ยวกับแนวทางการบริหารกิจการคณะสงฆ์ด้านการปกครอง คณะสงฆ์ และการสัมภาษณ์เชิงลึกจากผู้ให้ข้อมูลหลัก (Key Informants) ผู้ที่เกี่ยวข้องกับการบริหารกิจการคณะสงฆ์ด้านการปกครองของคณะสงฆ์อำเภอบางบ่อ จังหวัดสมุทรปราการ ผู้วิจัยได้นำข้อมูลที่ได้มาทำการวิเคราะห์สรุปเป็นประเด็น เพื่อศึกษาการบริหารกิจการคณะสงฆ์ด้านการปกครอง ตามหลักอภิธานิธรรม ๗ มีรายละเอียดการนำเสนอ ดังนี้

ตารางที่ ๑ สภาพการบริหารกิจการคณะสงฆ์ด้านการปกครองของคณะสงฆ์และแนวทางการบริหารกิจการคณะสงฆ์ด้านการปกครองของคณะสงฆ์ ตามหลักอภิธานิธรรม ๗ ข้อที่ ๑-๗

สภาพการบริหารกิจการคณะสงฆ์ ด้านการปกครองของคณะสงฆ์	แนวทางการบริหารกิจการคณะสงฆ์ ด้านการปกครองของคณะสงฆ์
ข้อที่ ๑ <ul style="list-style-type: none"> • การประชุมประจำปีน้อยเกินไป • การประชุมประจำเดือนของพระสงฆ์ไม่ค่อยมีการประชุมกัน • การประชุมออนไลน์ยังไม่ทั่วถึงเนื่องจากปัญหาของการใช้สื่อสมัยใหม่ 	<ul style="list-style-type: none"> • การประชุมประจำปีจัดประชุมเป็นไตรมาส • การประชุมประจำเดือนควรประชุมทุกวันพระเพื่อรับรู้ปัญหาและหาทางแก้ไขได้ทันที • จัดอบรมการใช้สื่อเทคโนโลยีเพื่อการประชุมเมื่อเกิดสถานการณ์ไม่ปกติ

๑. หลักกฏข้อปธานิยธรรม ข้อที่ ๑ หมั่นประชุมกันเนื่องนิตย์ ประชุมกันมากครั้ง

จากการศึกษาวิจัยพบว่า พระสังฆาธิการอำเภอบางบ่อ โดยส่วนใหญ่ประพฤติปฏิบัติตามหลักข้อปธานิยธรรมข้อนี้โดยเข้าร่วมประชุมภายในองค์กรอยู่เสมอ มีการปรึกษาหารือ พูดคุยสื่อสาร และแลกเปลี่ยนความคิดเห็นภายในองค์กรอยู่เป็นประจำ สอดคล้องกับที่ ประยงค์ พรหมมา ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “การบริหารงานตามหลักข้อปธานิยธรรมขององค์การบริหารส่วนจังหวัดขอนแก่น” ผลการวิจัยพบว่า พนักงานมีความคิดเห็นต่อการบริหารงานตามหลักข้อปธานิยธรรมขององค์การบริหารส่วนจังหวัดขอนแก่น ด้านการประชุมกันเนื่องนิตย์ โดยรวมอยู่ในระดับมากที่สุด^{๑๐}

๒. หลักกฏข้อปธานิยธรรม ข้อที่ ๒ พร้อมเพรียงกันประชุม เลิกประชุม และทำกิจที่สงฆ์พึงทำ

จากการศึกษาวิจัยพบว่า พระสังฆาธิการอำเภอบางบ่อพร้อมเพรียงกันประชุม เลิกประชุม และทำกิจที่สงฆ์พึงทำ โดยเข้าร่วมประชุมก่อนเวลาและตรงเวลา มีการลงมติเห็นชอบในการประชุมต่าง ๆ มีส่วนร่วมในการประชุม การทำกิจกรรมต่าง ๆ กับองค์กรโดยพร้อมเพรียงกัน ไม่ละทิ้งการประชุมโดยไม่มีเหตุอันควร ดังกล่าวนี้ สอดคล้องกับที่ พระครูสังฆรักษ์วีระศักดิ์ จันทวิโส ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “การบริหารงาน บุคคลตามหลักข้อปธานิยธรรม ๗ ของโรงเรียนมัธยมศึกษา เขตธนบุรี กรุงเทพมหานคร” ผลการวิจัยพบว่า การบริหารงานของบุคลากรของผู้บริหารสถานศึกษาและครูที่มีต่อการบริหารงาน บุคลากรตามหลักข้อปธานิยธรรม ๗ โรงเรียนมัธยมศึกษา เขตธนบุรี กรุงเทพมหานคร โดยภาพรวมอยู่ในระดับมาก เมื่อพิจารณารายด้าน พบว่า อยู่ในระดับมากทุกด้าน^{๑๑}

๓. หลักกฏข้อปธานิยธรรม ข้อที่ ๓ ไม่บัญญัติสิ่งทีพระพุทธเจ้าไม่ทรงบัญญัติ ไม่ล้มเลิกสิ่งทีพระองค์ทรงบัญญัติไว้

จากการศึกษาวิจัยพบว่า พระสังฆาธิการ อำเภอบางบ่อ โดยส่วนใหญ่มีพื้นฐานประพฤติปฏิบัติ ตามระเบียบข้อบังคับต่าง ๆ ทีไม่ขัดต่อสิ่งทีพระพุทธองค์บัญญัติไว้ โดยคำนึงถึงความถูกต้องชอบธรรม โดยถือว่าสิกขาบททีพระพุทธเจ้าบัญญัติไว้นั้น เปรียบเสมือนรัฐธรรมนูญทีพระสงฆ์ต้องยึดถือและปฏิบัติตาม ดังกล่าวนี้ สอดคล้องกับที่ พระสุรชัย สุรชโย (ทองกันยา) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “การประยุกต์ใช้หลักข้อปธานิยธรรมในการปกครองคณะสงฆ์ อำเภอบางบ่อ จังหวัดราชบุรี” ผลการวิจัยพบว่า การประยุกต์ใช้หลักข้อปธานิยธรรม ในการปกครองคณะสงฆ์ อำเภโพนาราม จังหวัด ราชบุรี ด้านไม่บัญญัติในสิ่งที

^{๑๐} ประยงค์ พรหมมา, “การบริหารงานตามหลักข้อปธานิยธรรมขององค์การบริหารส่วนจังหวัดขอนแก่น”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชารัฐประศาสนศาสตร์, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖).

^{๑๑} พระครูสังฆรักษ์วีระศักดิ์ จันทวิโส, “การบริหารงานบุคคลตามหลักข้อปธานิยธรรม ๗ ของโรงเรียนมัธยมศึกษา เขตธนบุรี กรุงเทพมหานคร”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖).

พระพุทธเจ้าไม่ทรงบัญญัติ ไม่ล้มเลิกสิ่งที่พระองค์บัญญัติไว้ อยู่ในระดับมาก เมื่อพิจารณาเป็นรายข้อพบว่า อยู่ในระดับมากทุกข้อ^{๑๒}

๔. หลักอภิธานิยธรรม ข้อที่ ๔ เคารพนับถือและรับฟังถ้อยคำของภิกษุผู้ใหญ่

จากการศึกษาวิจัยพบว่า พระสังฆาธิการอำเภอบางบ่อมีพื้นฐานประพฤติกปฏิบัติตามถ้อยคำของผู้บังคับบัญชา ผู้มีอาวุโสหรือผู้มีพรรษามาก เพื่อให้บรรลุตามวัตถุประสงค์ขององค์กร และเป็นไปตามนโยบายที่องค์กรกำหนดไว้ ด้วยความสุจริต เคารพเชื่อฟังและให้เกียรติ ดังกล่าวมานี้ สอดคล้องกับที่ เสนอ อัครมณฑล ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “รูปแบบการบริหารจัดการตามหลักอภิธานิยธรรมขององค์การบริหารส่วนจังหวัดนนทบุรี” ผลการวิจัยพบว่า การนำหลักอภิธานิยธรรมขององค์การบริหารส่วนจังหวัดนนทบุรี มาใช้ในการบริหารด้านเคารพเชื่อฟังและให้เกียรติแก่ผู้ที่อยู่ในฐานะเป็นผู้ใหญ่ (ผู้บังคับบัญชา ผู้บริหาร) และปฏิบัติตามคำแนะนำสั่งสอนที่ตั้งมานั้น โดยภาพรวมอยู่ในระดับมาก เมื่อพิจารณารายข้อพบว่า อยู่ในระดับมากทุกข้อ^{๑๓}

๕. หลักอภิธานิยธรรม ข้อที่ ๕ ไม่บรรลุอำนาจแก่ความอยากที่เกิดขึ้น

จากการศึกษาวิจัยพบว่า พระสังฆาธิการอำเภอบางบ่อ โดยส่วนใหญ่มีพื้นฐานประพฤติกปฏิบัติตามหลักอภิธานิยธรรม ๗ ข้อที่ ๕ โดยการเปิดโอกาสให้ผู้มีส่วนเกี่ยวข้องทุกฝ่ายได้มีส่วนร่วมรับรู้ ข้อมูล ร่วมเสนอข้อมูล และมีส่วนร่วมในการตัดสินใจในเรื่องต่าง ๆ รวมถึงมีส่วนร่วมในการบริหารองค์กร คณะสงฆ์ โดยถือประโยชน์ส่วนรวมสำคัญกว่าประโยชน์ส่วนตน ซึ่งในการปกครองของคณะสงฆ์จะให้ อำนาจแก่ผู้ที่มีความสามารถตามลำดับขั้น เพื่อความเป็นระเบียบเรียบร้อย ดังกล่าวนี สอดคล้องกับที่ พระครูวิลาศกาญจนธรรม (เล็ก สุธมมปญโญ) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง “การปกครองคณะสงฆ์ตามหลักอภิธานิยธรรม ๗ ของคณะสงฆ์อำเภอทองผาภูมิ จังหวัดกาญจนบุรี” ผลการวิจัยพบว่า การปกครองคณะสงฆ์ตามหลัก อภิธานิยธรรม ๗ ของคณะสงฆ์อำเภอทองผาภูมิ จังหวัดกาญจนบุรี โดยภาพรวมอยู่ในระดับมาก เมื่อพิจารณาเป็นรายด้าน ปรากฏว่าอยู่ในระดับมากทุกด้าน^{๑๔}

^{๑๒} พระสุรชัย สุรชโย (ทองกันยา), “การประยุกต์ใช้หลักอภิธานิยธรรมในการปกครองคณะสงฆ์ อำเภอโพธาราม จังหวัดราชบุรี”, สารนิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการจัดการเชิงพุทธ, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๔).

^{๑๓} เสนอ อัครมณฑล, “รูปแบบการบริหารจัดการตามหลักอภิธานิยธรรมขององค์การบริหารส่วนจังหวัดนนทบุรี”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชารัฐประศาสนศาสตร์, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗).

^{๑๔} พระครูวิลาศกาญจนธรรม (เล็ก สุธมมปญโญ), “การปกครองคณะสงฆ์ตามหลักอภิธานิยธรรม ๗ ของคณะสงฆ์อำเภอทองผาภูมิ จังหวัดกาญจนบุรี”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต การบริหารจัดการคณะสงฆ์, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔).

๖. หลักกติกขุอปธานนยธรรม ข้อที่ ๖ ยนตในเสนาสนะอันควร

จากการศกษาวญญพบว พระสงฆาธการอำเภอบางบ่อ โดยส่วนใหญ่มืพื้นฐานประพฤตปฏบัตตามหลักกติกขุอปธานนยธรรม ๗ ข้อที่ ๖ โดยยนตในเสนาสนะที่สงัด ม่วุ่นวาย ควรแก่การเจรญสมถวปัสสนากรรมฐาน และม่ขัดต่อพระธรรมวินย การที่พระสงฆต้องมีชวิตเรียบงาย มุ่งแสวงหาธรรมเพือเผยแผ่หลักธรรมคำสอนของพุทธศาสนาให้แก่ผู้่อัน ดังกล่าวมานี้ สอดคล้องกับที่ พระครูสงฆรักษ์วระศักดิ์ จันทวโส ได้ศกษาวญญเรื่อง “การบริหารงานบุคคลากรตามหลักกติกขุอปธานนยธรรม ๗ ของโรงเรียนมัธยมศกษา เขตธนบุรี กรุงเทพมหานคร” ผลการวญญพบว การบริหารงานบุคคลากรของผู้บริหารสถานศกษาและครูที่มีต่อการบริหารบุคคลากรตามหลักกติกขุอปธานนยธรรม ๗ โรงเรียนมัธยมศกษา เขตธนบุรี กรุงเทพมหานคร โดย ภาพรวมอยู่ในระดับมาก เมือพิจารณารายด้านพบว่าอยู่ในระดับมากทุกด้าน^{๑๕}

๗. หลักกติกขุอปธานนยธรรม ข้อที่ ๗ ตั้งใจอยู่วเพื่อนภิกษุสามเณรเป็นผู้มีศีล ซึ่งยังไม่มาสู่อาวาสขอใหมา ที่มาแล้วขอใหอยู่เป็นสุข

จากการศกษาวญญพบว พระสงฆาธการอำเภอบางบ่อ โดยส่วนใหญ่มืพื้นฐานประพฤตปฏบัตตามข้อที่ ๗ ปกป้องคุ้มครองพระพุทศาสนาด้วยการตั้งมั่นในศีลศกษา สนับสนุนการบรรพชาอุปสมบทปลุกจิตสำนึกการมีส่วนร่วมในกิจกรรมทางพุทธศาสนาแก่ประชาชน นำหลักธรรมทางพุทธศาสนาไปส่งเสริมให้ประชาชนมีคุณธรรมจริยธรรม และนำหลักศาสนาพัฒนาคุณภาพชวิตทั้งของตนเองและผู้่อันตามสมควร ซึ่งพระสงฆต้องมีจิตใจกว้างขวางยนตในรับสมาชิกรใหม่และปรารณาดีต่อสมาชิกรเก่าทำให้สังคมม่เกิดความเสื่อม ดังกล่าวมานี้ สอดคล้องกับที่ พระครูวิลาศกาญจนธรรม (เล็ก สุธมมปณโย) ได้ศกษาวญญเรื่อง “การปกครองคณะสงฆตามหลักกติกขุอปธานนยธรรม ๗ ของคณะสงฆอำเภอทองผาภูมิ จังหวัดกาญจนบุรี” ผลการวญญพบว การปกครองคณะสงฆตามหลักกติกขุอปธานนยธรรม ๗ ของคณะสงฆอำเภอทองผาภูมิ จังหวัดกาญจนบุรี โดยภาพรวม อยู่ในระดับมาก เมือพิจารณาเป็นรายด้านปรากฏวอยู่ในระดับมากทุกด้าน^{๑๖}

^{๑๕} พระครูสงฆรักษ์วระศักดิ์ จันทวโส, “การบริหารงานบุคคลากรตามหลักกติกขุอปธานนยธรรม ๗ ของโรงเรียนมัธยมศกษา เขตธนบุรี กรุงเทพมหานคร”, *วิทยานพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖).

^{๑๖} พระครูวิลาศกาญจนธรรม (เล็ก สุธมมปณโย), “การปกครองคณะสงฆตามหลักกติกขุอปธานนยธรรม ๗ ของคณะสงฆอำเภอทองผาภูมิ จังหวัดกาญจนบุรี”, *วิทยานพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต การบริหารจัดการคณะสงฆ*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔).

ข้อเสนอแนะการวิจัย

ผลการศึกษาวิจัยเรื่อง แนวทางการบริหารกิจการคณะสงฆ์ด้านการปกครองคณะสงฆ์ ตามหลักอภิธานิยธรรม ๗ อำเภอบางบ่อ จังหวัดสมุทรปราการ มีข้อเสนอแนะดังนี้

๑. ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

พระสังฆาธิการให้ความสำคัญกับการเข้าร่วมประชุมตามมติมหาเถรสมาคมและการเข้าร่วมประชุมตามกำหนดการของผู้ปกครอง ควรจัดการประชุมเพื่อชี้แจงข่าวสารหรือชี้แจงกฎระเบียบต่าง ๆ ให้มากขึ้น ส่งเสริมให้พระภิกษุสามเณรศึกษาพระธรรมวินัยให้เข้าใจอย่างชัดเจน และควรให้ศึกษากฎระเบียบข้อปฏิบัติต่าง ๆ ของวัดที่อาศัยอยู่ให้เข้าใจด้วย ควรจัดอบรมเรื่องกฎระเบียบข้อบังคับต่าง ๆ ที่เกี่ยวกับการปกครองคณะสงฆ์ ควรจัดประชุมเพื่อวางนโยบายเรื่องการปกครองร่วมกันภายในเขตการปกครองคณะสงฆ์ ให้ผู้ได้บังคับบัญชามีส่วนร่วมในการกำหนดข้อบังคับในการปกครอง เพื่อให้ผู้บังคับบัญชาและผู้ได้บังคับบัญชาเข้าใจตรงกันและจัดการปกครองได้อย่างเป็นระเบียบเรียบร้อย

๒. ข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัยในครั้งต่อไป

การวิจัยในครั้งต่อไป ขอเสนอแนะการดำเนินการวิจัยในประเด็นต่อไปนี้

- (๑) ศึกษาความคิดเห็นพระภิกษุและสามเณรในเขตปกครองที่มีต่อพระสังฆาธิการในการบริหารกิจการคณะสงฆ์
- (๒) ศึกษาความคิดเห็นของพุทธศาสนิกชนในชุมชนที่มีต่อพระสังฆาธิการในการบริหารกิจการคณะสงฆ์
- (๓) ศึกษาปัจจัยที่ส่งผลกระทบต่อการปฏิบัติหน้าที่ของพระสังฆาธิการในการบริหารกิจการคณะสงฆ์

บรรณานุกรม

กองแผนงาน กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. **คู่มือพระสังฆาธิการว่าด้วยพระราชบัญญัติ กฎระเบียบและคำสั่งของคณะสงฆ์**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์การศาสนา, ๒๕๔๒.

ประยงค์ พรหมมา. “การบริหารงานตามหลักอภิธานิยธรรมขององค์การบริหารส่วนจังหวัดขอนแก่น”.

วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

พระครูวิลาศกาญจนธรรม (เล็ก สุขุมมปัญญา). “การปกครองคณะสงฆ์ตามหลักอภิธานิยธรรม ๗ ของคณะสงฆ์อำเภอทองผาภูมิ จังหวัดกาญจนบุรี”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต การบริหาร จัดการคณะสงฆ์**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔.

- พระครูสังฆรักษ์วีระศักดิ์ จนทวิโส. “การบริหารงานบุคคลตามหลักอปริหานิยธรรม ๗ ของโรงเรียนมัธยมศึกษา เขตธนบุรี กรุงเทพมหานคร”. *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต*. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.
- พระธรรมปิฎก (ป. อ. ปยุตโต). *เมืองไทยจะวิกฤติถ้าคนไทยมีศรัทธาวิปริต*. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิพุทธธรรม, ๒๕๓๗.
- พระสุรชัย สุรชโย (ทองกันยา). “การประยุกต์ใช้หลักอปริหานิยธรรมในการปกครองคณะสงฆ์ อำเภอโพธาราม จังหวัดราชบุรี”. *สารนิพนธ์พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต*. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๔.
- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. *พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.
- _____. *อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย*. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.
- เสนอ อัครมนันดา. “รูปแบบการบริหารจัดการตามหลักอปริหานิยธรรมขององค์การบริหารส่วนจังหวัดนนทบุรี”. *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตร์ดุสิตบัณฑิต*. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗.